

Діана КІРІКА
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Подільського державного аграрно-технічного університету,
м. Кам'янець-Подільський

ТЕРОР 30-х рр. У ПОДОБІ ПОЛІТИЧНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ

Масова звичка до насильства, розуміння свого безсилля перед державою, відчуженість людей між собою на початку 30-х років призвела до розгулу терору. Терор є невід'ємною складовою будь-якого тоталітарного режиму, внутрішній імператив його існування, один із засобів оновлення кадрів, що обслуговують його, шлях до влади та її інструмент. Визнання законності терору та невисокий політико-культурний рівень більшості членів партії, ідейне обґрунтування «згори», призвели до універсалізації насильства як методу соціальної практики, виведення його на рівень повсякденного буття.

В тоталітарній системі склалася своєрідна підсистема репресивно-каральних органів, які в перший момент перетнули критичну точку свого розвитку, й репресивно-каральна практика стала для них самоціллю, так що їхню діяльність неможливо було пояснити навіть людожерською логікою Сталіна. Спалах нечуваного беззаконня 30-х і особливо 1937–1938 рр. вийшов з-під контролю диктатора та його оточення, які, власне, й викликали його [1, с. 306].

В період громадянської війни репресивні заходи були закономірними – «червоний терор» у відповідь на «білий терор», арешти і розстріли у відповідь на саботаж тощо. Із завершенням громадянської війни потрібно було змінити обличчя репресій і міцно вкоренити їх у політичну лексику 20–30 рр. Встановився специфічний генетичний зв'язок революційного і сталінського терору. Репресивний апарат, створений у роки революції і громадянської війни для придушення опору контрреволюційних сил не тільки зберігся, а почав

розростатися, до того ж абсолютно безконтрольно. Сама ідея репресування «чужих класів» здавалася вже природною і цілком законною.

Класова боротьба почала набувати нових форм. XII Всеросійська конференція РКП(б) 1932 року обґрунтувала необхідність репресій у мирних умовах для придушення тих відживаючих груп, які намагаються захистити старі відвойовані пролетаріатом позиції. Таким чином, репресії ставали необхідною складовою політики партії і у період мирного будівництва, були ідейно обґрунтованими на найвищому рівні. Здійснення репресій покладалося на «героїв» громадянської війни, для яких насильство щодо «класового ворога» було справою їх честі.

Репресивний апарат запрацював і йому потрібно було виправдовувати сенс свого існування. Методи репресій удосконалювалися, урізноманітнювалися, наповнювалися новим змістом. Форми репресій мали вигляд регулярних «чисток» державного апарату від «класово чужих» або «класово ворожих» елементів. Машиною репресій враз були розчавлені десятки тисяч людей. Чистка торкнулася і партійної номенклатури: масове виключення й переслідування «націонал-ухильників», «націоналістів» незгодних з насильницькою колективізацією селянства.

Наприкінці 20-х рр., було прийнято рішення провести низку відкритих політичних процесів, що мали на меті засудити «націоналістів», залучивши до цих процесів тих осіб, які вже давно були в агентурній розробці.

В 30-ті роки вже не потрібно було ідейно-політичного «обґрунтування» масових каральних акцій. Підкріплені сталінськими законами, вони здійснювалися дедалі відвертіше. 7 серпня 1932 року було ухвалено указ, за яким розкрадання державної власності характеризувалося як політичний злочин. Для України, де вже лютував голод, цей указ, який передбачав вищу міру покарання, був лютим, терористичним заходом. 1 грудня 1934 року вийшла постанова Президії ЦВК СРСР «Про хід ведення справ по підготовці або

здійсненню терористичних актів». Такі справи мали завершуватися не довше як за 10 днів, без прокурора та адвоката, без касацій та прохань про помилування. Вища міра покарання – розстріл – виконувалися одразу ж після оголошення вироку. 7 квітня 1935 року була прийнята постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заходи боротьби із злочинність серед неповнолітніх». Вона передбачала кримінальну відповідальність дітей починаючи з 12 років із вживанням усіх заходів покарання – аж до розстрілу. За ініціативою Кагановича справи з політичних звинувачень розглядалися в позасудовому порядку із застосуванням переважно вищої міри покарання. Згодом карати почали за списками [1, с. 167].

В червні 1934 року ОДПУ була об'єднана з НКВС. При Наркоматі виникла позасудова установа – Особлива нарада (в областях і районах), так звана «трійка», до складу якої входили прокурор і нарком внутрішніх справ. Паралельно з цим, швидко зростала чисельність працівників репресивних органів. Набирала сили система доносів, стежень, що призводило до атмосфери істерії в суспільстві. Повсюдно викривали «ворогів», роздмухувалася шпіономанія. До ст. 58 Карного кодексу СРСР було внесено пункт про недоносительство.

Для ефективності репресій, наприклад, в Україні майже щороку вівся показовий політичний судовий процес. «Героями» цих процесів були і ті, хто справді виступав проти радянської влади, і ті, хто сумлінно працюючи, але з певних причин припадали до «вподоби» організаторам репресій для показових розправ, і політично нейтральних осіб, «троцькістів», «нової опозиції», «правого ухилу», «націонал-ухильництва» і т.д. Визначалися нові об'єкти переслідувань. Десятки тисяч людей, затавровані такими ярликами, втрачали роботу за політичними мотивами й виключалися з професійно-кваліфікаційної структури. Місце «вчищених» займали «чистильники». Втрати від репресій не обмежувалися демографічними показниками. Знижувався трудовий потенціал

держави, панувала жахлива моральна атмосфера у суспільстві, залякуючи та деморалізуюча людину.

Першим політичним процесом стала так звана «шахтинська справа» (1928 р.). За неї були притягнуті до відповідальності інженери та техніки Донецького басейну, яких обвинувачували у свідомому шкідництві, організації вибухів на шахтах, злочинних зв'язках з колишніми її власниками, закупівлі непотрібного імпортного обладнання, порушенні техніки безпеки, законів про працю.

«Шахтинська справа» зачепила до 1000 осіб. Деякі підсудні визнали лише частину обвинувачень, інші — повністю їх відкинули; були й такі, які визнали себе винними з усіх статей обвинувачення. 11 осіб засудили до вищої міри покарання — розстрілу, більшість була ув'язнена на строк від 4 до 10 років.

Поняття «шахтинці» стало узагальнюючим, синонімом «шкідництва». «Шахтинська справа» стала приводом до розгортання спеціальної кампанії на зборах і в пресі, репетицією для організації нових процесів [2].

Через два роки після завершення «шахтинської справи» було організовано новий процес, спрямований проти шкідницької організації, — буржуазно-кадетської «Промислової партії». Стверджувалося, що організація нараховувала до 2000 осіб (судили 8), сферою її діяльності були основні промислові райони Донбасу. Вона нібито намагалась повалити радянську владу й відновити капіталістичний устрій шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР. На цей раз на суді усі обвинувачені змушені були визнати себе винними у «шпигунській та шкідницькій діяльності», 5 з них були засуджені до розстрілу. Цей процес, як і «шахтинську справу», також було сфальсифіковано.

Після цих процесів найнезначніші неполадки у роботі можна було списати на шкідництво. До середини 1931 р. половину всіх інженерно-технічних працівників Донбасу було притягнуто до службової відповідальності, внаслідок чого їх було засуджено до різних строків ув'язнення [2].

Одним з перших в Україні був політичний процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ), за яким на лаві підсудних опинилося 45 осіб, серед яких були 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог і 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар. 15 підсудних працювало в системі ВУАН. 31 чоловік колись входив до різних українських політичних партій, 1 був прем'єром, 2 – міністрами уряду Української Народної Республіки, 6 – членами Центральної Ради. Їх звинувачували в підготовці терористичних актів, у шкідництві, намаганні повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР, сприянні іноземній інтервенції в Україну.

Це був справжній політичний спектакль над невинними діячами української культури. Ще 700 чоловік було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою. А всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб. Всі звинувачення ґрунтувалися на зізнаннях підставних свідків, які перебували на лаві підсудних. Ніяких документальних, речових доказів, які підтверджували б існування СВУ, суд не одержав. За вироком суду «члени СВУ» отримали різні строки ув'язнення, але й після цього «філіали СВУ» продовжували «розкривати» ДПУ в інших містах України, що спричинило нові хвилі репресій.

У 1931 р. була сфабрикована справа «Українського національного центру» (УНЦ), в яку було втягнуто визначних українських істориків М. Грушевського та М. Яворського. Усіх 50 «членів УНЦ» у позасудовому порядку прирекли до різних строків ув'язнення. Пізніше 33 з них було засуджено повторно: 21-го розстріляли, іншим подовжили строки ув'язнення.

Максимальний строк позбавлення волі у справах про державні злочини збільшився з 10 до 25 років. Справи осіб, притягнутих до відповідальності за політичними звинуваченнями, з ініціативи Кагановича розглядали у позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Враховуючи

велику їх кількість, за пропозицією Молотова покарання почали визначати за списками. Особлива нарада діяла у формі трійки, а потім і двійки: нарком внутрішніх справ і прокурор СРСР. На місцях теж виникали трійки і двійки. Загалом судовий порядок розгляду справ мало чим відрізнявся від позасудового[2].

Лихо терору впало і на партійну еліту, інтелігенцію і навіть офіцерів НКВС. Припинився прийом до партії, розпочався обмін партквитків. В період із січня 1934 по травень 1935 року чисельність членів КП(б)У скоротилася з 453,5 тис. чоловік до 285,8 тис., тобто більше як на третину. Від січня 1933 до січня 1934 року республіканська парторганізація втратила близько 100 тис. членів. (сталінізм 166) Винищення інтелігенції позбавляло державу величезного інтелектуально-культурного потенціалу. Все це негативно позначилося на загальному соціально-економічному та духовному розвитку і України, сприяло зміцненню позицій адміністративно-бюрократичної системи. Дійшло до «самоїдства» – репресій зазнали близько 20 тис. офіцерів НКВС, двічі змінювалося керівництво Наркомату.

У 1937—1938 рр. до «філіалів» різних «контрреволюційних» організацій стали зараховувати переважно ортодоксальних більшовиків, в тому числі з вищого керівництва України. Багато з них, зокрема С. Косіор, П. Постишев, В. Затонський та інші, раніше доклали чимало зусиль для боротьби з «ворогами народу», а в ті роки самі стали жертвами терору. Перелік жертв репресій поповнили й співавтори сталінського «великого терору» — діячі, які очолювали НКВС України у 20-ті роки — В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський. Всього в республіці було знищено 1193 керівних працівники НКВС [2].

Кривавий період призупинив політичний скандал, спричинений переписом населення 1937 року. Після того, як демографи зробили попередні розрахунки і представили їх урядові, їх звинуватили в недообліку населення. Перепис став документальним підтвердженням масштабів терору. Тільки у 1933 році

приблизно загинуло від голоду 8–9 млн. чоловік, з яких 4,8 млн. – українців. 25 вересня було прийнято спеціальну постанову РНК СРСР, яка кваліфікувала матеріали перепису як дефектні і скасувала його. Переписні картки були знищені. Демографічна наука практично зникла, її представників здебільшого репресували. Науково-дослідні установи з проблем народонаселення, в тому числі всесвітньовідомий Демографічний інститут АН УСРР, перестали існувати [3, с. 70].

Репресії сталінського режиму завдали відчутного удару по усьому суспільству. Була понівечена доля мільйонів людей. В атмосфері страху, наклепів, насильства виховувалось ціле покоління людей. Україна зазнала величезних демографічних втрат, був знищений цвіт її інтелігенції, зруйновано генофонд. Сталінський терор 30-х років був важливим елементом функціонування тогочасної тоталітарної системи. Тоталітарна держава завжди націлена на придушення будь-якому опору своєму пануванню, тому й власне без терору ця система взагалі не спроможна б була існувати. Створена суспільно-політична система 20-30-х рр. вимагала постійного існування страху, перманентного протистояння чомусь і комусь – чи то зовнішньому, чи то внутрішньому ворогові. Відчуженість людей сприяла ескалації беззаконня і терору. Суспільство було повністю заідеологізованим ідейним обґрунтуванням загострення класової боротьби. Але репресивний механізм, який склався в умовах боротьби проти «класового ворога», втратив свою раціональну суть, ставши ірраціональним, почав використовуватися проти «своїх». «Великий терор» 1937–1938 рр. вже не був позначений жодною, навіть людожерською, логікою. Це й було однією з причин призупинення репресій, ліквідації партійної верхівки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 340 с.
2. Політичні процеси ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу ti_rok
3. Голод 1032–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: Політвидав України. – 1990. – 605 с.

Резюме. У статті на основі найбільш гучних політичних процесів 30-х рр. (СВУ, УНЦ, Шахтинської справи) аналізуються основні напрями репресивної політики радянської влади.

Ключові слова: політичні репресії, НКВС, ОДПУ, судові трійки, процес.